

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Νικόλαος Κανελλόπουλος
Υποστράτηγος Αναστάσιος Πολύχρονος

ΓΕΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ
Ταξίαρχος Ιωάννης Μουστάκης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ
Συνταγματάρχης (ΤΘ) Βασίλειος Αναστασόπουλος
Ιστορικός-Επιστημονικός Σύμβουλος

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
Ευγενία Νικολάου

ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ
Πέτρος Τσαλπατούρος

Copyright © 2022 ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΕΥΕΛΠΙΔΩΝ –
Εκδόσεις Γκοβόστη – Κ. Γκοβόστης & ΣΙΑ ΟΕ
Πρώτη Έκδοση, Δεκέμβριος 2022

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ
Ζωοδόχου Πηγής 73
Τηλ. 210.38.15.433
e-mail: info@govostis.gr
<http://www.govostis.gr>

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης, απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ISBN 978-960-606-223-0

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΕΥΕΛΠΙΔΩΝ

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
11 ΜΑΪΟΥ 2022

Η ΕΠΕΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΩΝ ΣΤΗ ΜΑΧΗ

Αναστάσιος Πολύχρονος

Υποστράτηγος

Υποδιοικητής ΓΕΣ/ΓΕΠΣ-ΔΙΔΟΕ

Ειδικός Επιστήμονας Διδάσκων Στρατιωτικής Ιστορίας, ΣΣΕ

ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ της αρχαιότητας και έως τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ., η αντίληψη ότι οι επικεφαλής του σχηματισμού της φάλαγγας τοποθετούνταν στην πρώτη γραμμή της, και δύσκολα μπορούσαν να ελέγξουν το πεδίο ή να επηρεάσουν την εξέλιξη της σύγκρουσης, είναι εδραιωμένη. Ωστόσο, στον Πελοποννησιακό Πόλεμο διεξήχθησαν ορισμένες μάχες, κατά τη διάρκεια των οποίων οι στρατηγοί, επιχειρώντας με τις κινήσεις τους, εξελίχθηκαν σε πρωταγωνιστές. Οι στρατηγοί αυτοί – στις Όλπες, το 426/425 π.Χ., τη Σολύγεια, το 425 π.Χ., το Δήλιο, το 424 π.Χ., και τη Μαντίνεια, το 418 π.Χ. – αναλάμβαναν κάποιες πρωτοβουλίες, με τις οποίες κατέβαλλαν κάθε προσπάθεια, άλλοτε επιτυχημένα και άλλοτε όχι, να μεταβάλουν το διαφαινόμενο αποτέλεσμα. Οι ενέργειες αυτές έλαβαν χώρα σε μια εποχή κατά την οποία η διοίκηση, αλλά και ο έλεγχος των στρατευμάτων, ήταν τελείως διαφορετική από τα σημερινά δεδομένα. Υπό αυτήν την έννοια, οι πρωτόλειες προσπάθειες ελέγχου και επέμβασης στο πεδίο της μάχης δίνουν μια διαφορετική εικόνα για την εξέλιξη της οπλιτικής σύγκρουσης, γεγονός που αξίζει την προσοχή μας.

Η ΜΑΧΗ ΣΤΙΣ ΟΛΠΕΣ (426/425 π.Χ.)

Ιστορικό πλαίσιο

Το 426 π.Χ., το πεδίο αντιπαράθεσης των αντιπάλων μεταφέρθηκε στη δυτική Ελλάδα. Τον χειμώνα του 426/425 π.Χ., οι Αμβρακιώτες εκστράτευσαν εναντίον του Αμφιλοχικού Άργους με 3.000 οπλίτες και κατέλαβαν τις Όλπες – ένα ισχυρό σημείο βρισκόμενο σε δεσπόζουσα θέση που

δεν απείχε πολύ από το Άργος.¹ Οι Ακαρνάνες σύμμαχοι των Αθηναίων είτε προωθήθηκαν προς το Άργος είτε παρέμειναν στην περιοχή Κρήνης, προκειμένου να προστατεύσουν τα νώτα των υπολοίπων από τμήματα του Σπαρτιάτη Στρατηγού Ευρύλοχου, τα οποία πιθανόν θα προωθούντο για να ενωθούν με τους Αμβρακιώτες. Ταυτόχρονα, ειδοποίησαν τον Αθηναίο Δημοσθένη για να ηγηθεί της προσπάθειάς τους.

Αντίπαλοι – Διάταξη – Σχέδια Ενεργείας

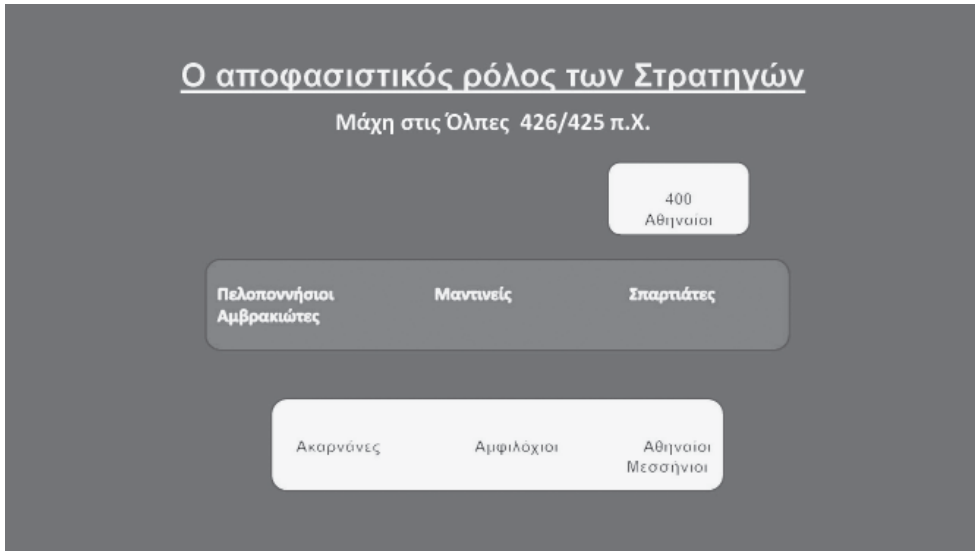
Οι δυνάμεις των Σπαρτιατών ανέρχονταν σε 6.000 οπλίτες μαζί με το βοηθητικό προσωπικό, στο οποίο πρέπει να υπολογίσουμε τους 500 Λοκρούς –που ακόμη υπηρετούσαν υπό τον Ευρύλοχο–, καθώς και περί τους 1.000 ντόπιους. Αντιθέτως, η δύναμη του Δημοσθένη ήταν μικρότερη, αποτελούμενη από 4.000 οπλίτες –από την Ακαρνανία, την Αμφιλοχία και τη Μεσσηνία–, μαζί με κάτι λιγότερο από 1.000 ελαφρά οπλισμένους, συνυπολογιζόμενων, μάλιστα, και 60 τοξοτών και κάποιους ακοντιστών.² Οι Σπαρτιάτες, όπως αναφέρεται, είχαν παρατάξει τους οπλίτες σε βάθος οκτώ ανδρών, καλύπτοντας με τον τρόπο αυτόν ένα μέτωπο 750 μ. Ο Δημοσθένης, προκειμένου να ελαχιστοποιήσει τη διαφορά στο άνοιγμα του μετώπου και να μην υστερήσει πολύ σε δύναμη ωθισμού, παρέταξε τη φάλαγγά του σε βάθος έξι οπλιτών, αναπτύσσοντάς την σε ένα μέτωπο 600 μ. Όμως, παρόλη την προσπάθεια του Αθηναίου στρατηγού, η παράταξη των Πελοποννησίων εκτεινόταν σε μεγαλύτερο πλάτος.

Κατά τη διεξαγωγή της μάχης, ο Δημοσθένης, αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο να κυκλωθεί, συγκρότησε μια δύναμη 400 οπλιτών και ελαφρά οπλισμένων ανδρών, τους οποίους και τοποθέτησε κρυμμένους στο σημείο που περίμενε ότι η εχθρική φάλαγγα θα εκτελούσε την κυκλωτική κίνηση. Σκοπός της δύναμης αυτής ήταν να επιτεθεί στα νώτα των Πελοποννησίων όταν θα βρισκόταν σε εξέλιξη ο κυκλωτικός τους ελιγμός.³ Η παράταξη των Αθηναίων περιελάμβανε, στο δεξιό κέρασ, τους Μεσσήνιους και λίγους Αθηναίους, με επικεφαλής τον Δημοσθένη. Από την αντίπαλη πλευρά, οι Πελοποννήσιοι, στο αριστερό κέρασ, παρέταξαν τον Ευρύλοχο με τους Σπαρτιάτες, αμέσως δεξιότερα τους Μαντινείς και στο υπόλοιπο της παράταξης, τους υπόλοιπους Πελοποννήσιους και Αμβρακιώτες.

1. Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 3.105.1: «ἐκστρατεύονται ἐπὶ Ἄργος τὸ Ἀμφιλοχικὸν τρισχιλίους ὀπλίταις, καὶ ἐσβαλόντες ἐς τὴν Ἀργεῖαν καταλαμβάνουσιν Ὀλπας».

2. Ray 2009, 168-169.

3. Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 3.107.4: «οὗτοι κατὰ νώτου γίνωνται».

Το πεδίο της μάχης

Η ευρύτερη περιοχή που διαδραματίστηκαν τα γεγονότα του 426 π.Χ. βρίσκεται στη δυτική πλευρά του Αμβραχικού Κόλπου. Ο Χάμοντ⁴ περιγράφει την περιοχή ως τις Θερμοπύλες της Δύσης, λόγω της στενότητας και της στρατηγικής αξίας της περιοχής.

Η διεξαγωγή

Χωρίς να αναφέρεται ποιο τμήμα επιτέθηκε πρώτο ή ποια από τις δύο παρατάξεις διάβηκε τη χαράδρα που τις χώριζε, οι αντίπαλοι ήλθαν σε επαφή. Κατά τη διάρκεια της εξέλιξης της αναμέτρησης, το αριστερό των Πελοποννησίων υπερφαλάγγισε, πράγματι, το δεξιό αθηναϊκό άκρο με τους Μεσσήνιους, με αποτέλεσμα να αρχίσει, όπως ήταν και το αναμενόμενο, η κύκλωση της αθηναϊκής παρατάξης.⁵ Όμως, την κατάλληλη στιγμή και σύμφωνα με τον σχεδιασμό του Δημοσθένη –οι παρατηρητές του τμήματος πρέπει να ειδοποίησαν/ειδοποιήθηκαν κατάλληλα-,⁶ οι Ακαρνάνες

4. Hammond 1936, 130.

5. Roberts 2017, 118.

6. Ray 2009, 169.

προσέβαλαν τους Σπαρτιάτες από τα νότια και η μάχη έλαβε διαφορετική τροπή. Οι τελευταίοι αιφνιδιάσθηκαν καθώς βρέθηκαν πιεζόμενοι και από τις δύο πλευρές, με αποτέλεσμα, λίγο αργότερα, το αριστερό της παράταξης να οπισθοχωρήσει. Η κίνηση του Δημοσθένη στέφθηκε με επιτυχία, καθώς επικράτησε πανικός και άτακτη υποχώρηση των αντιπάλων, πλην, όμως, του τμήματος των Μαντινέων, το οποίο, τηρώντας την πειθαρχία του, υποχώρησε συγκροτημένα.⁷ Ο Δημοσθένης είχε κερδίσει μια αξιόλογη νίκη έναντι υπέρτερων αριθμητικά αντιπάλων.⁸

Η ΜΑΧΗ ΣΤΗ ΣΟΛΥΓΕΙΑ (425 π.Χ.)

Ιστορικό πλαίσιο

Το καλοκαίρι του 425 π.Χ., η Αθήνα πανηγύριζε την πρόσφατη επιτυχία της εναντίον της Σπάρτης στην Πύλο. Οι Αθηναίοι σχεδίαζαν μια επιχείρηση στα ανατολικά παράλια της Πελοποννήσου, πιθανώς για να επιτύχουν κάτι αντίστοιχο στα ανατολικά της Πελοποννήσου, θέλοντας με τον τρόπο αυτό να προξενήσουν επιπλέον προβλήματα στους Σπαρτιάτες, οι οποίοι θα αναγκάζονταν να δεσμεύσουν δυνάμεις για την αντιμετώπιση και αυτής της πρόκλησης.

Το πεδίο της μάχης

Η τοποθεσία που έλαβε χώρα η αναμέτρηση ήταν η ακτή που βρισκόταν μεταξύ της Χερσονήσου και του Ρείτου, επί της οποίας δέσποζε ο Σολύγειος λόφος –απέχε δώδεκα στάδια από την ακτή– με τον ομώνυμο οικισμό Σολύγεια. Η σύγχρονη τοποθεσία εκτιμάται ότι αντιστοιχίζεται με την ακτή που βρίσκεται ανατολικά του χωριού Γαλατάκι Κορινθίας και οριοθετείται από βορρά νοτίως του ακρωτηρίου των Κεχρεών (Χερσόνησος) και από νότο μέχρι την κάτω Αλμυρή (Ρείτος)⁹.

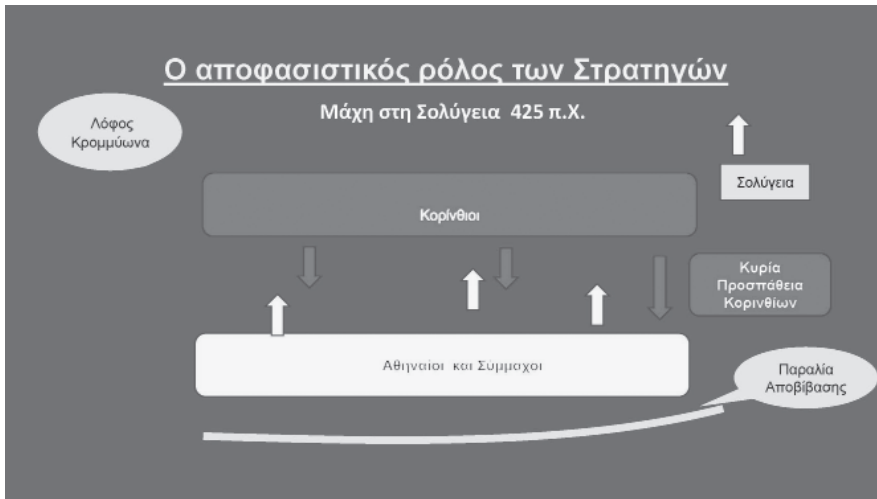
Τα προηγηθέντα της αναμέτρησης

Προετοιμαζόμενοι οι Αθηναίοι για τη διεξαγωγή της μάχης, άρχισαν να οργανώνουν μια δύναμη αποτελούμενη από 2.000 οπλίτες και 200

7. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 3.108.3: «ἀτάκτως καὶ οὐδενὶ κόσμῳ προσπίπτοντες πλὴν Μαντινέων· οὗτοι δὲ μάλιστα ξυντεταγμένοι παντὸς τοῦ στρατοῦ ἀνεχώρησαν».

8. Henderson 2015, 150.

9. Stroud 1971, 230-242.

ιππείς. Μαζί με αυτούς συμμετείχαν και δυνάμεις από τις συμμαχικές πόλεις Μίλητο, Άνδρο και Κάρυστο, ωστόσο, με άγνωστο αριθμό οπλιτών. Η επιχείρηση είχε αμφίβια μορφή, καθώς όλο το στράτευμα επιβιβάστηκε σε ογδόντα πλοία, για τους οπλίτες, και σε έναν ικανό αριθμό διασκευασμένων, για τους ίππους μεταγωγικών. Αντικειμενικός σκοπός των Αθηναίων ήταν η ασφαλής αποβίβαση των τμημάτων, καθώς και η προσβολή του στρατηγικού σημείου του Σολύγειου λόφου, από το οποίο μπορούσε να ελεγχθεί η γύρω περιοχή και η ομώνυμη πόλη. Η όλη ενέργεια προδόθηκε από το Άργος, το οποίο ενημέρωσε έγκαιρα την Κόρινθο. Ταυτόχρονα, οι Αθηναίοι φρόντισαν να επιχειρήσουν την αποβίβαση τις βραδινές ώρες.

Οι Κορίνθιοι μετακίνησαν τον στρατό τους στην ευρύτερη περιοχή και τον χώρισαν σε δύο τμήματα. Η μισή δύναμη του πρώτου τμήματος παρέμεινε στις Κεχειές, προκειμένου να αποκρούσει ενδεχόμενη επίθεση των Αθηναίων στον Κρομμύωνα, και η υπόλοιπη μετακινήθηκε μέχρι την περιοχή της αποβίβασης, προκειμένου να απαγορεύσει την κίνηση των Αθηναίων. Από το δεύτερο τμήμα, ένας λόχος, υπό τον Στρατηγό Βάττο, εγκαταστάθηκε στη Σολύγεια, με αποστολή την προστασία της καθώς ήταν ατείχιστη. Ο έτερος στρατηγός, ο Λυκόφρων, με το υπόλοιπο στράτευμα, κατευθύνθηκε προς το σημείο αποβίβασης, προκειμένου να λάβει επαφή με τους Αθηναίους και στη συνέχεια να τους επιτεθεί, με αντικειμενικό σκοπό την καταστροφή και την αποχώρησή τους από την Κορινθία. Οι Αθηναίοι, από την πλευρά τους, διεξήγαγαν την αποβίβαση.

Αντίπαλοι – Διάταξη – Σχέδια Ενεργείας

Οι Αθηναίοι, κατ' εκτίμηση, είχαν παρατάξει περί τους 3.200 οπλίτες,

200 τοξότες και 200 ιππείς, με επικεφαλής τον Στρατηγό Νικία, ενώ οι Κορίνθιοι είχαν συνολικά στη διάθεσή τους 4.800 οπλίτες και πλέον αυτών υπήρχαν και περί τους 1.000-1.200 ψιλούς, πλην, όμως, δεν διέθεταν καθόλου ιππείς. Η μισή από την ανωτέρω δύναμη, όπως έχει αναφερθεί, παρέμεινε στις Κεχριές.

Η διεξαγωγή

Οι Κορίνθιοι δεν πρόλαβαν να αφιχθούν εγκαίρως για να αποτρέψουν την αποβίβαση των αντιπάλων.¹⁰ Παρ' όλα αυτά, σε μια προσπάθειά τους να εκμεταλλευθούν τη χρονική στιγμή που τα αθηναϊκά τμήματα είχαν μόλις αποβιβασθεί, θεωρώντας τα ότι ήταν πιο ευάλωτα, επέλεξαν να εκδηλώσουν την επιθετική τους ενέργεια στο δεξιό της αντίπαλης παράταξης με το αριστερό δικό τους κέρασ, αντί να προσβάλουν το παραδοσιακά πιο ασθενές αριστερό του αντιπάλου.¹¹ Οι Αθηναίοι, στο δεξιό, σε πρώτο χρόνο, κατάφεραν να αποκρούσουν την επιθετική ορμή των αντιπάλων και, σε δεύτερο, να τους απωθήσουν. Το γεγονός ότι το πεδίο της μάχης ήταν για τις αθηναϊκές δυνάμεις ανωφერές, έδωσε στους Κορίνθιους, του πιεζόμενου αριστερού τους κέρατος, την ευκαιρία να ανασυνταχθούν. Μέσα σε λίγο χρονικό διάστημα, καλυπτόμενοι πίσω από μια ξερολιθιά, άρχισαν να πετούν πέτρες εναντίον των επιτιθέμενων Αθηναίων. Έχοντας ανακτήσει με αυτόν τον τρόπο τις δυνάμεις τους –γεγονός σπάνιο για τα ελληνικά στρατιωτικά δεδομένα όπου οι ηττημένοι και καταπονημένοι οπλίτες δεν ανέκαμπταν–¹² επιτέθηκαν και πάλι στο δεξιό των Αθηναίων, οι οποίοι, παρ' όλα αυτά, επέδειξαν για μία ακόμη φορά πειθαρχία και σθένος διατηρώντας τις γραμμές τους.¹³

Η κατάσταση ήταν οριακή για τις κορινθιακές δυνάμεις, οι οποίες διαφαινόταν ότι δεν θα μπορούσαν να καταβάλουν το δεξιό του αντιπάλου. Στο σημείο αυτό ο Στρατηγός Λυκόφρων μετέφερε έναν λόχο στο αριστερό του κέρασ –πιθανότατα τον λόχο υπό τον Βάττο από τη Σολύγεια–,¹⁴ προκειμένου να αντικρούσει την αντίσταση των Αθηναίων. Πράγματι, η ενέργειά του αυτή είχε ως αποτέλεσμα οι Αθηναίοι με τους Καρυστίους να υποχωρήσουν έως τα πλοία. Όμως, η κίνηση αυτή δεν πρέπει να ήταν άτακτη καθώς ανασυντάχθηκαν αμέσως και αντεπιτέθηκαν. Στο σημείο αυτό η μάχη σε όλο το μέτωπο ήταν αμφίρροπη. Στο τέλος, όμως, η αθηναϊκή φάλαγγα, συνεπικουρούμενη από το ιππικό –το

10. Salmon 1986, 319.

11. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 4.43.2: «καὶ πρῶτα μὲν τῷ δεξιῷ κέρα τῶν Ἀθηναίων εὐθὺς ἀποβεβηκότε προὐ τῆς Χερσονήσου οἱ Κορίνθιοι ἐπέκειντο».

12. Lendon 2010, 345.

13. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 4.43.4: «δεξαμένων δὲ τῶν Ἀθηναίων ἐν χερσὶν ἦν πάλιν ἡ μάχη».

14. Lazenby 2004, 80.

γεγονός εκθειάζει στους *Ιππής* ο Αριστοφάνης¹⁵, κατόρθωσε να καταβάλει τους Κορίνθιους¹⁶, οι οποίοι κατέφυγαν στον δεσπίζοντα λόφο. Υπό τον φόβο έλευσης νέων ενισχύσεων, οι Αθηναίοι επιβιβάσθηκαν στα πλοία και απομακρύνθηκαν σε κοντινά νησιά, ωστόσο, απέστειλαν κήρυκα προκειμένου να τους επιτραπεί να περισυλλέξουν δύο νεκρούς που είχαν αφήσει στο πεδίο της μάχης.

Η ΜΑΧΗ ΣΤΟ ΔΗΛΙΟ (424 π.Χ.)

Ιστορικό πλαίσιο

Το καλοκαίρι του 424 π.Χ., βρήκε την Αθήνα με την επιβλητική νίκη επί των Σπαρτιατών στην Πύλο. Ο Κλέων ήταν ο ισχυρότερος άνδρας της Αθήνας, η οποία άρχισε να αναλαμβάνει επιθετικές επιχειρήσεις, έχοντας, όμως, να αντιμετωπίσει αρχικά δύο καταστάσεις πολύ κοντά στην «αυλή» της: τα Μέγαρα και τη Θήβα, που απειλούσαν άμεσα και έμμεσα την Αττική.

Υπό την ανωτέρω έννοια, οι Αθηναίοι αποπειράθηκαν, σε πρώτο χρόνο, να καταλάβουν τα Μέγαρα, πλην, όμως, έχασαν την ευκαιρία.

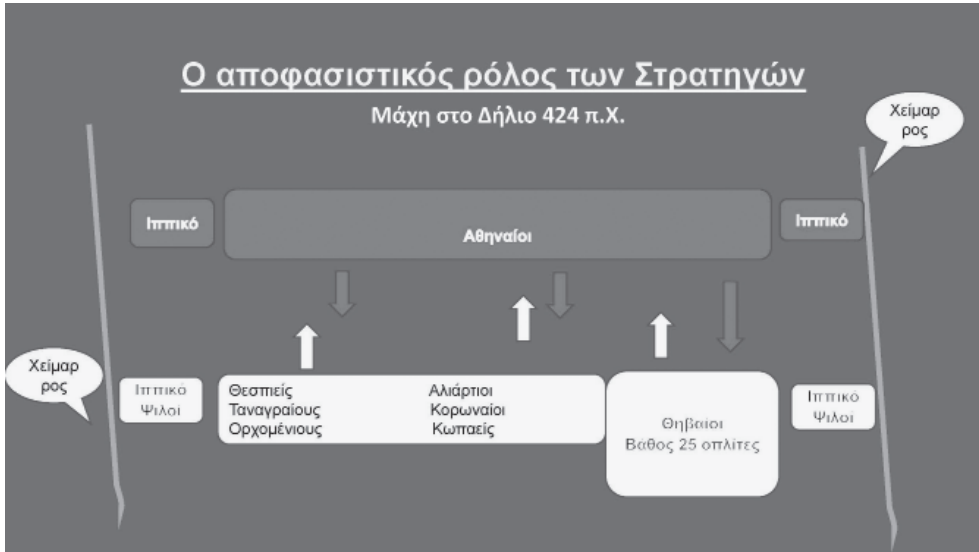
Το πεδίο της μάχης

Το Δήλιο ήταν μια μικρή πόλη στη νοτιοανατολική Βοιωτία, κοντά στη θάλασσα,¹⁷ στην οποία υπήρχε και το ιερό του Απόλλωνα. Η πόλη βρισκόταν επί της ακτογραμμής στην περιφέρεια της Τανάγρας και απείχε περί το 1,5 χλμ. από την περιφέρεια του Ωρωπού. Το έδαφος που έλαβε χώρα η αναμέτρηση ήταν λοφώδες. Τις δύο αντίπαλες παρατάξεις χώριζε αρχικά ένα ύψωμα. Εκατέρωθεν αυτού του υψώματος και με κατεύθυνση κάθετη στις παρατάξεις υπήρχαν δύο κοίτες ξεροπόταμων – πιθανώς, λόγω γης εποχής (Νοέμβριος), να είχαν νερό–, οι οποίες περιόριζαν και οριοθετούσαν ταυτόχρονα το πεδίο μάχης. Η ύπαρξη αυτής της φυσικής οριοθέτησης, και μάλιστα τόσο ευκρινούς, βοηθούσε πάντα τις μάχες των φαλάγγων, καθώς εξασφάλιζε εκ των προτέρων ότι δεν θα μπορούσε να εκτελεστεί υπερκέραση από μία από τις δύο φάλαγγες. Η απόσταση

15. Αριστοφάνης, *Ιππής*, 508-510: «ὥστ' ἔφη Θέωρος εἰπεῖν καρκίνον Κορίνθιον, “Δεινὰ γ', ὦ Πόσειδον, εἰ μὴδ' ἐν βυθῷ δυνήσομαι, μήτε γῇ μήτ' ἐν θαλάττῃ διαφυγεῖν τοὺς ἱππέας”».

16. Bardunias, Ray 2016, 144.

17. Πανσανίας, *Ελλάδος Περιήγησις*, 9.20.1: «ἔστι δὲ τῆς Ταναγραίας ἐπὶ θαλάσῃ καλούμενον Δήλιον».

μεταξύ των δύο ξεροπόταμων εκτιμάται στα 750 μ.,¹⁸ μια απόσταση που διευκόλυνε τη μεγαλοφυή ιδέα του Παγώνδα να τάξει, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τους άνδρες του σε βάθος είκοσι πέντε γραμμών στο δεξιό της παράταξης.¹⁹

Τα προηγηθέντα της αναμέτρησης

Ο Αθηναίος Στρατηγός Ιπποκράτης, υλοποιώντας τον αρχικό σχεδιασμό για την κυκλωτική κίνηση στη Βοιωτία, επιστράτευσε τους Αθηναίους οπλίτες, τους μετοίκους και όλους όσοι από τους ξένους βρίσκονταν στην Αττική.²⁰ Έπειτα μετακινήθηκε με το στράτευμά του στο Δήλιο, όπου και στρατοπέδευσε μέσα στον χώρο του ιερού τού τεμένους του Απόλλωνα. Εκεί άρχισε την τείχιση του καταυλισμού για ασφάλεια. Στη συνέχεια, οι Αθηναίοι ήθελαν να επιστρέψουν στην Αθήνα με το σύνολο των δυνάμεών τους, αφήνοντας στην περιοχή μόνο ένα τμήμα για τη διαφύλαξη του οχυρού.

18. Tritle L.A. 2010, 100.

19. Hanson 2005.

20. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 4.90.1: «ὁ δὲ Ἴπποκράτης ἀναστήσας Ἀθηναίους πανδημεί, αὐτοὺς καὶ τοὺς μετοίκους, καὶ ξένων ὅσοι παρήσαν».

Το ίδιο χρονικό διάστημα, οι Βοιωτοί, ενόψει του κινδύνου που είχε παρουσιασθεί, είχαν συγκεντρώσει δυνάμεις στην Τανάγρα, η οποία απέιχε λίγα χιλιόμετρα από το Δήλιο. Έχοντας όμως την πληροφορία ότι οι Αθηναίοι επέστρεφαν στην πατρίδα, κινήθηκαν, υπό τον Παγώνδα, προς τους αντιπάλους τους και παρατάχθηκαν.

Ο Ιπποκράτης, αφήνοντας στο ιερό μια δύναμη περίπου τριακοσίων ιππέων με αποστολή τόσο τη φρούρηση του Δηλίου όσο και την προσβολή του Βοιωτικού Στρατού από τα νώτα, εάν δινόταν αυτή η ευκαιρία, αποχώρησε και κινήθηκε προς το πεδίο της μάχης. Όμως, πριν προβεί σε αυτή την ενέργεια, είχε ήδη ειδοποιήσει με αγγελιαφόρο τα τμήματα του Αθηναϊκού Στρατού να λάβουν θέση μάχης. Μόλις έφθασε στο πεδίο της μάχης, συνηγόρησε στη διεξαγωγή της στο συγκεκριμένο σημείο, πιθανώς, γιατί λόγω της μορφολογίας του εδάφους απέκλειε εν πολλοίς τη χρήση του βοιωτικού ιππικού.²¹ Τις δύο αντίπαλες παρατάξεις χώριζε ένα ύψωμα.

Αντίπαλοι – Διάταξη – Σχέδια Ενεργείας

Οι Αθηναίοι παρατάχθηκαν σύμφωνα με την κλασική αντίληψη σε βάθος οκτώ ανδρών. Ο Θουκυδίδης δεν παραθέτει αριθμητικά τις δυνάμεις των Αθηναίων, πλην, όμως, καταγράφει ότι η συνολική δύναμή τους ήταν ίση με εκείνη των αντιπάλων τους.

Στην αντίπαλη παράταξη οι Βοιωτοί είχαν να παρατάξουν 7.000 οπλίτες, περισσότερους από 10.000 ψιλούς, 1.000 ιππείς και 500 πελταστές. Στο τιμητικό δεξιό κέρας τάχθηκαν οι Θηβαίοι. Το κέντρο δόθηκε στους Αλιάρτιους, Κορωναίους και Κωπαείς. Τέλος, την παράταξη του πεζικού συμπλήρωναν στο αριστερό κέρας τμήματα από τους Θεσπιείς, Ταναγραίους και Ορχομένιους. Εκατέρωθεν της οπλιτικής παράταξης τοποθετήθηκαν οι ψιλοί και οι ιππείς. Οι Θηβαίοι παρατάχθηκαν σε βάθος είκοσι πέντε ανδρών, ενώ οι υπόλοιποι σε βάθος οκτώ.²²

Η διεξαγωγή

Οι δύο αντίπαλοι βάδιζαν ο ένας απέναντι στον άλλο συγκροτημένοι. Οι Βοιωτοί βέβαια είχαν δύο πλεονεκτήματα: πρώτον, μπορούσαν να επιτεθούν στον αντίπαλο από θέση ισχύος, καθώς η ορμή με την οποία θα έπιπταν στην αντίπαλη παράταξη θα ενισχυόταν κατά πολύ από την κατωφέρεια του εδάφους, και, δεύτερον, βρίσκονταν σε πιο υψηλό σημείο από τον αντίπαλο, γεγονός που έδινε τη δυνατότητα στον επικεφαλής

21. Hanson 2003, 184.

22. Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 4.93.5: «ἐπ' ἀσπίδας δὲ πέντε μὲν καὶ εἴκοσι Θηβαῖοι ἐτάξαντο, οἱ δὲ ἄλλοι ὡς ἑκαστοὶ ἔτυχον».

να έχει την πλήρη εικόνα της άλλης παράταξης. Από την πλευρά τους οι Αθηναίοι είχαν τα ανωτέρω ως μειονεκτήματα.

Τα άκρα και των δύο αντίπαλων παρατάξεων, τα οποία αποτελούνταν από το ιππικό και τους ψιλούς –όχι οι Αθηναίοι–, δεν μπόρεσαν να εμπλακούν ενεργά στον αγώνα, καθώς η δράση τους περιοριζόταν από τους χειμάρρους που υπήρχαν εκατέρωθεν του πεδίου της μάχης²³. Η δεξιά πτέρυγα της αθηναϊκής φάλαγγας πίεζε την αντίστοιχη αριστερή των Βοιωτών. Η σύγκρουση υπήρξε σφοδρή, με αποτέλεσμα οι Αθηναίοι να υπερिσχύσουν των αντιπάλων τους και στη συνέχεια να επιχειρήσουν κυκλωτικό ελιγμό και να εγκλωβίσουν τους Θεσπιείς, οι οποίοι είχαν ταχθεί στο κέντρο της αντίπαλης παράταξης. Η κίνηση αυτή είχε επιτυχία, με συνέπεια, αφενός, τον θάνατο μεγάλου αριθμού οπλιτών εκατέρωθεν και, αφετέρου, τη σύμπτυξη των Θεσπιέων προς τη δεξιά πτέρυγα των Βοιωτών.²⁴

Στην αριστερή πτέρυγα των Αθηναίων η εξέλιξη του αγώνα δεν τους ευνοούσε. Οι Θηβαίοι είχαν συντριπτική υπεροχή σε ό,τι αφορούσε το βάθος της φάλαγγας. Η εν λόγω υπεροχή αποτυπωνόταν και στο πεδίο της μάχης μέσω του ωτισμού των οπλιτών. Η θηβαϊκή φάλαγγα κατόρθωσε να απωθήσει την αντίστοιχη αθηναϊκή, η οποία, όμως, δεν κατέρρευσε, αλλά οπισθοχώρησε συντεταγμένα. Η εξέλιξη αυτή στο δεξιό κέρασ των Θηβαίων έδωσε στον Παγώνδα μια μεγάλη ευκαιρία, την οποία και άδραξε. Του δινόταν η δυνατότητα να απεγκλωβίσει το ιππικό από τη δεξιά άκρη της παρατάξεώς του και να το χρησιμοποιήσει σε άλλον τομέα που θα μπορούσε να φανεί πιο χρήσιμο.

Ο Θηβαίος στρατηγός, πράγματι, εκμεταλλεύθηκε την ιστορική στιγμή και απέστειλε δύο ίλες ιππικού προς ενίσχυση του πιεζόμενου αριστερού του κέρατος. Ο ίδιος, προκειμένου να προβεί σε μια τέτοια κίνηση εν μέσω της αναμέτρησης, θα πρέπει να είχε την πλήρη εικόνα και τον έλεγχο της μάχης.²⁵ Η δύναμη αυτή, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, δεν κινήθηκε πίσω από τη βοιωτική παράταξη, αλλά επιτέθηκε στο αθηναϊκό δεξιό, αφού πρώτα έκανε τον κύκλο του λόφου.²⁶ Η κίνηση αυτή αιφνιδίασε κυριολεκτικά τους Αθηναίους. Πιθανότατα να τους επιτέθηκαν από τα νώτα, καθώς η παράταξή τους εκτελούσε την κυκλωτική κίνησή της προς τα αριστερά, επιπλέον, όμως, θεωρήθηκε ως προπομπός νέων δυνάμεων που θα εισέρχονταν στον αγώνα. Η εν λόγω κίνηση αποσυντόνισε πλήρως την αθηναϊκή φάλαγγα. Το δεξιό κέρασ κατέρρευσε και η

23. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 4.96.2: «καὶ ἐκατέρων τῶν στρατοπέδων τὰ ἔσχατα οὐκ ἦλθεν ἐς χεῖρας, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ ἔπαθεν, ῥύακες γὰρ ἐκώλυσαν».

24. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 4.96.4: «τὸ μὲν οὖν ταύτῃ ἡσῶτο τῶν Βοιωτῶν καὶ πρὸς τὸ μαχόμενον κατέφυγε».

25. Hornblower 2004, 307.

26. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 4.96.5: «καὶ ξυνέβη, Παγώνδου περιπέμψαντος δύο τέλη τῶν ἱππέων ἐκ τοῦ ἀφανοῦς περὶ τὸν λόφον, ὥς ἐπὶ τὸ εὐώνυμον αὐτῶν».

οπλιτική φάλαγγα αντιμετώπισε τον πιο φοβερό της εφιάλτη. Η διάλυση των γραμμών επέφερε και τη συντριβή της.

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ ΤΗΣ ΜΑΝΤΙΝΕΙΑΣ (418 π.Χ.)

Ιστορικό πλαίσιο

Η Μάχη της Μαντίνειας διεξήχθη, το 418 π.Χ., εξαιτίας του φόβου της Σπάρτης για τους κινδύνους που διέτρεχε ο εναπομείνας στην Αρκαδία σύμμαχός της, η Τεγέα. Οι δυνάμεις της συμμαχίας εναντίον της Σπάρτης – η Αθήνα, το Άργος, η Μαντίνεια και η Ήλιδα – είχαν καταλάβει τον Ορχομενό Αρκαδίας και προετοιμάζονταν στη Μαντίνεια για να επιτεθούν στην Τεγέα. Οι Σπαρτιάτες πληροφορήθηκαν την απειλή κατά της Τεγέας, τον Αύγουστο του 418 π.Χ.²⁷ Παρήγγειλαν δε στους Αρκάδες συμμάχους τους, να τους ακολουθήσουν.²⁸ Παράλληλα, στάλθηκε μήνυμα στους Κορινθίους, τους Βοιωτούς, τους Λοκρούς και τους Φωκαείς για αποστολή δυνάμεων στη Μαντίνεια. Ταυτόχρονα, εισέβαλαν στο έδαφος της Μαντίνειας, ερημώνοντας τον τόπο.²⁹

Το πεδίο της μάχης

Ο Σπαρτιάτης Βασιλιάς Άγις³⁰ προήλασε³¹ από τον νότο προς τον βορρά με τις δυνάμεις του μέχρι το ιερό του Ηρακλή, το οποίο βρισκόταν νοτιοανατολικά της Μαντίνειας, σε απόσταση περί τα δύο χιλιόμετρα

27. Kagan 2004, 335.

28. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.64.3: «καὶ τοῖς μὲν Ἀρκάδων σφετέροις οὔσι ξυμμάχοις προεῖπον ἄθροισθεῖσιν ἰέναι κατὰ πόδας αὐτῶν ἐς Τεγέαν».

29. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.64.4: «ἐσέβαλον ἐς τὴν Μαντινικὴν, καὶ στρατοπεδευσάμενοι πρὸς τῷ Ἡρακλείῳ ἐδήουν τὴν γῆν».

30. Σπαρτιάτης βασιλιάς του οίκου των Ετρυποντιδών που βασίλευσε από το 427/6 π.Χ. έως το 401 π.Χ.

31. ΣΚ 42-1 2001, 178. Προέλαση: Επιθετική ενέργεια που με τακτική προς τα εμπρός κίνηση αποσκοπεί στη συνάντηση του εχθρού και αποβλέπει γενικά στη λήψη ή αποκατάσταση επαφής με τον εχθρό, στην προώθηση στρατευμάτων με ασφάλεια πλησίον του εχθρού και στην κατάληψη εδάφους που θα παράξει πλεονεκτήματα ελιγμών.

από αυτήν, βορείως του όρους Μύτικα.³² Το γενικότερο πεδίο στο οποίο επιχειρούσαν οι δύο αντίπαλοι ήταν η κοιλάδα που βρίσκονταν, κατά την αρχαιότητα, οι πόλεις Μαντίνεια και Τεγέα.

Τα προηγηθέντα της αναμέτρησης

Οι Αργείοι, όπως προαναφέρθηκε, έχοντας πληροφορηθεί από τις σκοπιές τους ότι ο Σπαρτιατικός Στρατός πλησίαζε, κατέλαβαν, μαζί με τους συμμάχους τους, μια οχυρή θέση στους πρόποδες του όρους Αλήσιον και διανυκτέρευσαν στον κάμπο. Έτσι, με τον ερχομό της ημέρας, εκμεταλλεύθηκαν την ευκαιρία και ανέπτυξαν τη φάλαγγά τους κοντά στο σημείο από όπου αναμενόταν να πλησιάσουν την περιοχή οι Σπαρτιάτες,³³ περνώντας μέσα από έναν δρυμώνα. Ο Σπαρτιάτης βασιλιάς έπρεπε να παρατάξει, λοιπόν, και αυτός άμεσα τα δικά του στρατεύματα σε σχηματισμό μάχης.

Αντίπαλοι – Διάταξη – Σχέδια Ενεργείας

Η μάχη αποτελεί υπόδειγμα κλασσικής παράταξης όσον αφορά τη διάταξη των αντιπάλων δυνάμεων και την πορεία των φαλάγγων στη μάχη³⁴. Οι αντίπαλοι των Σπαρτιατών τάχθηκαν ως εξής: οι Μαντινείς στο δεξιό πλευρό, δίπλα τους οι Αρκάδες και αμέσως μετά οι 1.000 οπλίτες των Αργείων. Την αριστερή πτέρυγα κατέλαβαν 1.000 Αθηναίοι με την υποστήριξη ενός τμήματος ιππικού. Τέλος, στο κέντρο της παράταξης τοποθετήθηκαν απλοί Αργείοι οπλίτες, μαζί με αντίστοιχους από τις Ορνεές και τις Κλεωνές.

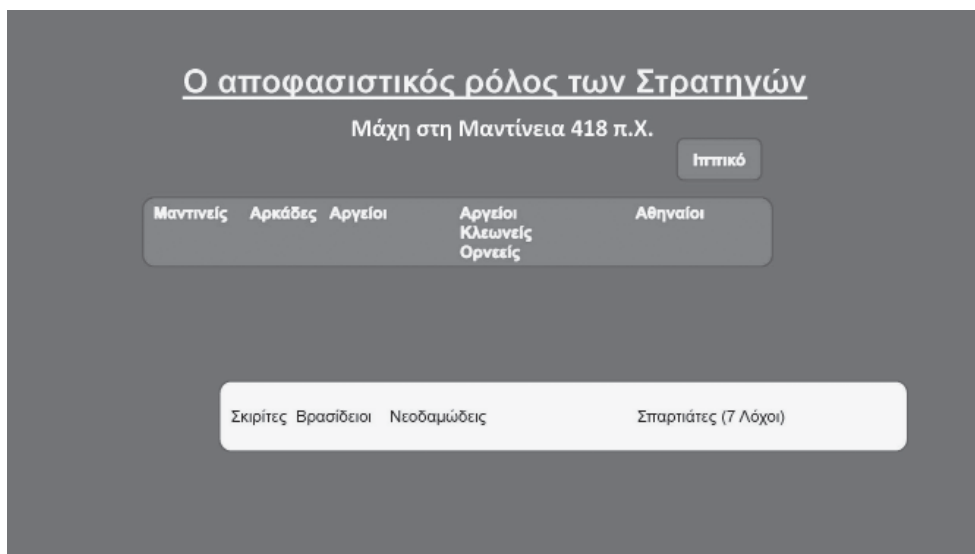
Οι Σπαρτιάτες είχαν την ακόλουθη διάταξη. Το αριστερό κέρας κατέλαβαν οι 600 Σκιρίτες («Σκιριτών ὄντων ἑξακοσίων»)³⁵. Δίπλα στους

32. Lazenby 2012, 152.

33. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.66.1: «Τῇ δ' ὕστεραίᾳ οἱ τε Ἀργεῖοι καὶ οἱ ξύμμαχοι ξυνετάξαντο, ὥς ἔμελλον μαχεῖσθαι».

34. Σταϊνχάουερ 2001, 117.

35. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.68.3.

Σκιρίτες³⁶ τοποθετήθηκαν οι Βρασιδεῖοι³⁷ και οι νεοδαμῶνεις.³⁸ Κατόπιν, σειρά είχαν οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες. Ως σύνολο, πλην των Σκιριτών, οι Λακεδαιμόνιοι παρουσίασαν ένα στράτευμα επτά λόχων («λόχοι μὲν γὰρ ἐμάχοντο ἑπτὰ ἄνευ Σκιριτῶν»)³⁹.

Οι Τεγεάτες, γράφει ο Κείγκαν, με τους λίγους Σπαρτιάτες στη δεξιά πτέρυγα, εκτείνονταν πέρα από τους αντιπάλους τους Αθηναίους, χωρίς όμως οι δεύτεροι να κάνουν καμία κίνηση για να ανατρέψουν αυτό το μειονέκτημα. Αντιθέτως, η φάλαγγά τους επεκτεινόταν από τη δεξιά της πλευρά πέρα από την αντίστοιχη αριστερή, με αποτέλεσμα οι Μαντινείς να εξέχουν από τους Σκιρίτες.⁴⁰

36. Caltredge 2004, 266-267. Οι Σκιρίτες ήταν μια στρατιωτική μονάδα περιοίκων που κατοικούσαν στην βόρεια μεθοριακή περιοχή της Λακωνίας. Πιθανόν να είχαν επιχειρήσει και σε άλλες περιπτώσεις πλην όμως είναι η πρώτη φορά που αναφέρονται σε ιστορική πηγή.

37. Caltredge 2004, 255, 258-259 Στις επιχειρήσεις στην Αμφίπολη ο Βρασιδης εκτός από τους οπλίτες των συμμαχικών πόλεων είχε συγκεντρώσει και μια δύναμη 700 ειλώτων που έλαβαν μέρος σε αυτές έχοντας αποσπάσει την υπόσχεση ότι θα απελευθερώνονταν με το πέρας της εκστρατείας. Πράγματι όσοι επέστρεψαν είχαν κάποια δικαιώματα. Το όνομα Βρασιδεῖοι φανερώνει και το δέσιμο του τμήματος με τον επικεφαλής του.

38. Baltrusch 2004, 113. Απελευθερωμένοι εἰλωτες.

39. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.68.3.

40. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.71.2: «καὶ τότε περιέσχον μὲν οἱ Μαντινῆς πολὺ τῷ κέρει τῶν Σκιριτῶν, ἔτι δὲ πλέον οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ Τεγεᾶται τῶν Ἀθηναίων».

Η διεξαγωγή

Οι Αργεῖοι και οι σύμμαχοι προχωρούσαν με ορμή, ενώ οι Σπαρτιάτες αργά και με προσοχή προκειμένου να μη διασπασθεί η διάταξή τους.⁴¹ Ο Σπαρτιάτης βασιλιάς αντιλήφθηκε ότι η αντίπαλη παράταξη, εξαιτίας της αυθόρμητης κίνησης των οπλιτών να καλύπτονται από την ασπίδα του οπλίτη που ήταν δεξιά τους, είχε κινηθεί προς τα δεξιά, με αποτέλεσμα να εξέχει της δικής του αριστερής. Ως εκ τούτου, με το αριστερό του κέρας να κινδυνεύει με υπερκέραση, έδωσε διαταγή στους «Βρασιδείους» και τους Σκιριότες να αποσπασθούν από τη διάταξη και, κινούμενοι αριστερότερα, να εξισώσουν την παράταξη.⁴² Ταυτόχρονα, επειδή δημιουργείτο κενό στην παράταξη, διέταξε τον Ιππονοΐδα και τον Αριστοκλή να μετακινήσουν δύο λόχους από το δεξιό κέρας των σπαρτιατικών δυνάμεων στη θέση των ήδη μετακινήθέντων τμημάτων και να καλύψουν το κενό. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η τακτική ήταν σίγουρα πρωτόγνωρη και προκάλεσε αφνιδιασμό στους Σπαρτιάτες σε τέτοιο βαθμό, μάλιστα, που οι διαταχθέντες για την υλοποίησή της επικεφαλής αρνήθηκαν να την εκτελέσουν, πιθανότατα πράττοντας ορθά.⁴³ Ο Κείγκαν επισημαίνει ότι τέτοιος ελιγμός δεν πρέπει να είχε εφαρμοσθεί ποτέ πριν. Η αλλαγή αυτή στη διάταξη μιας κινούμενης φάλαγγας δημιουργούσε μεγάλο πρόβλημα στην εν γένει κίνηση της. Εκτός από το κενό που σίγουρα, έστω και για λίγο χρονικό διάστημα, θα προκαλούσε μια τέτοια κίνηση, για να υλοποιηθεί, θα έπρεπε τα τμήματα να ήταν κατάλληλα εκπαιδευμένα και οι επικεφαλής σίγουροι για το τι θα έπρατταν. Θα έπρεπε επίσης και τα εφραπτόμενα τμήματα να καλύψουν το κενό είτε με μετακίνηση είτε με εκλέπτυνση των ήδη υπάρχουσών γραμμών, από τις οποίες θα εξοικονομείτο το απαραίτητο προς τούτο προσωπικό.

Ο Άγις, βλέποντας ότι δεν υλοποιήθηκε η κίνηση, διέταξε τους Σκιριότες να επανέλθουν στην αρχική θέση τους, προκειμένου να αποκατασταθεί η συνέχεια του μετώπου.⁴⁴ Ωστόσο, η κίνηση των Σκιριτών δεν ήταν δυνατό να εκτελεσθεί και έτσι παρέμεινε κενό στην παράταξη. Ο Θουκυδίδης επισημαίνει σκωπτικά⁴⁵ την αδυναμία των Σπαρτιατών στην τακτική.⁴⁶

41. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.70.1: «Καὶ μετὰ ταῦτα ἡ ξύνοδος ἦν, Ἀργεῖοι μὲν καὶ οἱ ξύμμαχοι ἐντόνως καὶ ὀργῇ χωροῦντες, Λακεδαιμόνιοι δὲ βραδέως καὶ ὑπὸ αὐλητῶν πολλῶν ὁμοῦ ἐγκαθεστῶτων, οὐ τοῦ θεοῦ χάριν, ἀλλ' ἵνα ὁμαλῶς μετὰ ῥυθμοῦ βαίνοντες προσέλθοιεν καὶ μὴ διασπασθῇ αὐτοῖς ἡ τάξις».

42. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.71.3: «δείσας δὲ Ἄγις μὴ σφῶν κυκλωθῇ τὸ εὐώνυμον, καὶ νομίσας ἄγαν περιέχειν τοὺς Μαντινέας, τοῖς μὲν Σκιρίταις καὶ Βρασιδεῖοις ἐσήμηνεν ἐπεξαγαγόντας ἀπὸ σφῶν ἐξισῶσαι τοῖς Μαντινεῦσιν».

43. Roberts 2017, 173.

44. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.72.1: «καὶ κελεύσαντος αὐτοῦ, ἐπὶ τοὺς Σκιρίτας ὥς οὐ παρήλθον οἱ λόχοι, πάλιν αὖ σφίσι προσμεῖξαι».

45. Rahe 2020, 214.

46. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.72: «μάλιστα δὲ κατὰ πάντα τῇ ἐμπειρίᾳ Λακεδαιμόνιοι ἐλασσωθέντες».

Στο δημιουργηθέν ρήγμα εισέβαλαν οι Μαντινείς με τους συμμάχους τους και τους 1.000 Αργείους επίλεκτους. Παράλληλα, το δεξιό κέρασ των Μαντινέων κατέβαλε τους Σκιρίτες και τους «Βρασιδείους».⁴⁷ Όμως, οι Μαντινείς και οι συν αυτοίς διέπραξαν τη στιγμή εκείνη ένα μοιραίο τακτικό λάθος. Οι εισελθούσες στο ρήγμα δυνάμεις, αντί να στραφούν προς τα αριστερά τους και να πλήξουν το αριστερό τής καθαυτής σπαρτιατικής φάλαγγας, προτίμησαν να στραφούν προς τα δεξιά και να καταδιώξουν τους Σκιρίτες μέχρι τα μεταφορικά τους μέσα.⁴⁸ Έτσι, το χρονικό διάστημα που το δεξιό κέρασ των Μαντινέων κατεδίωκε από τακτικής απόψεως άσκοπα τους Σκιρίτες, το σπαρτιατικό κέντρο υπό τον Άγι αντιμετώπιζε με ευκολία τους πέντε λόχους των γηραιότερων Αργείων και τους λοιπούς οπλίτες από τις Κλεωνές και τις Ορνεές.⁴⁹ Ταυτόχρονα, το δεξιό κέρασ της σπαρτιατικής παράταξης με τους Τεγεάτες και τους Σπαρτιάτες υπερκέρασε τους Αθηναίους, οι οποίοι κινδύνευαν να κυκλωθούν.⁵⁰ Οι Αθηναίοι κατάφεραν τελικά να απεμπλακούν, επειδή ο Άγις, αντιλαμβανόμενος ότι το αριστερό του άκρο βρισκόταν σε μεγάλο κίνδυνο, έστρεψε το στράτευμά του προς τα εκεί («παραγγείλαι παντί τῷ στρατεύματι χωρῆσαι ἐπὶ τὸ νικώμενον»)⁵¹ Οι επίλεκτοι Αργεῖοι και οι Μαντινείς βλέποντας το μάταιο του αγώνα τράπηκαν σε φυγή («ἐς φυγὴν ἐτράποντο»)⁵² Οι Σπαρτιάτες ακολουθώντας σῶφρονα τακτική δεν τους κατεδίωξαν σε βάθος.⁵³ Έτσι τελείωσε η μεγάλη αυτή μάχη με νικητή τη συμμαχία των Σπαρτιατών.⁵⁴

47. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.72.3.: «τὸ μὲν τῶν Μαντινέων δεξιὸν τρέπει αὐτῶν τοὺς Σκιρίτας καὶ τοὺς Βρασιδείους».

48. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.72.3: «καὶ οὐ ξυγκλησθὲν τοὺς Λακεδαιμονίους διέφθειρον καὶ κυκλωσάμενοι ἔτρεψαν καὶ ἐξέωσαν ἐς τὰς ἀμάξας».

49. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.72.4: «τῷ δὲ ἄλλῳ στρατοπέδῳ καὶ μάλιστα τῷ μέσῳ, ἥπερ ὁ βασιλεὺς Ἅγις ἦν καὶ περὶ αὐτὸν οἱ τριακόσιοι ἱππῆς καλούμενοι, προσπεσόντες τῶν [τε] Ἀργείων τοῖς πρεσβυτέροις καὶ πέντε λόχοις ὠνομασμένοις καὶ Κλεωναίοις καὶ Ὀρνεάταις καὶ Ἀθηναίων τοῖς παρατεταγμένοις, ἔτρεψαν οὐδὲ ἐς χεῖρας τοὺς πολλοὺς ὑπομείναντας, ἀλλ' ὥς ἐπῆσαν οἱ Λακεδαιμόνιοι εὐθὺς ἐνδόντας».

50. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.73.1: «τὸ δεξιὸν τῶν Λακεδαιμονίων καὶ Τεγεατῶν ἐκυκλοῦτο τῷ περιέχοντι σφῶν τοὺς Ἀθηναίους, καὶ ἀμφοτέρωθεν αὐτοὺς κίνδυνος περιεστήκει».

51. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.73.3

52. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, ὁ.π.

53. Οι φάλαγγες των οπλιτών δεν αναλάμβαναν καταδίωξη γιατί αποτελούσε επικίνδυνη τακτική ενέργεια, εξαιτίας του βάρους του οπλισμού και του πυκνού σχηματισμού. Θεωρούσαν ότι θα μπορούσε να προκληθεί χαλάρωση της συνοχής της φάλαγγας, με αποτέλεσμα να βρεθεί σε μειονεκτική θέση αν οι εχθρικές δυνάμεις εκτελούσαν αντεπίθεση. Οι Σπαρτιάτες απαγόρευαν ρητά την καταδίωξη. Καστάνης 2008, 35, 36.

54. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.74.1: «Καὶ ἡ μὲν μάχη τοιαύτη καὶ ὅτι ἐγγύτατα τούτων

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα ανωτέρω παρατεθέντα στοιχεία είναι φανερό ότι οι στρατηγοί, προκειμένου να επέμβουν στον αγώνα, θα πρέπει να είχαν τον πλήρη έλεγχο του πεδίου της μάχης, αλλιώς θα ήταν αδύνατο να μετακινήσουν τα στρατεύματά τους. Σε αυτό συνηγορούν σε δύο περιπτώσεις το ότι οι Παγώνδας (Δήλιο) και Λυκόφρων (Σολύγεια) μάχονταν σε κατωφερές έδαφος. Στην περίπτωση της Μαντίνειας ο Βασιλιάς Άγις θα πρέπει να βρισκόταν στο κέντρο της παράταξης του και στις Όλπες ο Δημοσθένης θα πρέπει με κάποιο τρόπο να είχε επαφή με το αποκρυφθέν τμήμα και να γνώριζε την εξέλιξη της σύγκρουσης σε όλο το μέτωπο, ώστε η επέμβαση της «εφεδρείας» να γινόταν την κατάλληλη χρονική στιγμή.

Για να υλοποιηθούν οι ενέργειες αυτές των Στρατηγών θα πρέπει να είχαν προηγηθεί ανάλογες σε προηγούμενες αναμετρήσεις –παρ' ότι δεν είναι καταγεγραμμένες–, καθώς η εξέλιξη στην τακτική σκέψη απαιτεί χρόνο προκειμένου να καλλιεργηθεί και να αφομοιωθεί. Επί παραδείγματι, η θηβαϊκή επανάσταση στην τακτική με την εφαρμογή της λοξής φάλαγγας στο αριστερό είχε δοκιμασθεί στο δεξιό της παράταξης στο Δήλιο, το 424 π.Χ., στον ποταμό Νεμέα και την Κορώνεια, το 394 π.Χ., ώστε να αποδώσει στα Λεύκτρα και τη Μαντίνεια.

Σε ό,τι αφορά την εφαρμογή των αρχών του πολέμου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτές που εφαρμόστηκαν από τους νικητές ήταν εκείνες της συγκέντρωσης του μεγίστου των δυνάμεων σε τόπο και χρόνο και του αιφνιδιασμού.

Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να ξαναδούμε την οπλιτική φάλαγγα και πιθανώς από ένα χρονικό σημείο και έπειτα να την αντιμετωπίσουμε όχι ως ένα απλό ορθογώνιο παραλληλόγραμμο σώμα οπλιτών που κινείτο χωρίς κάποιο σχέδιο.

Η τόλμη, η εφευρετικότητα και η πρωτοβουλία των Ελλήνων στρατηγών ήταν τα χαρακτηριστικά στοιχεία που σε πολλές περιπτώσεις έκριναν την έκβαση του αγώνα.

έγένετο, πλείστου δὴ χρόνου μεγίστη δὴ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ ὑπὸ ἀξιολογωτάτων πόλεων ξυνελθοῦσα».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Baltrusch E. 2004, *Σπάρτη. Η Ιστορία, η Κοινωνία και ο Πολιτισμός της Αρχαίας Λακωνικής Πόλης*, Αθήνα, (μτφρ. Χ. Μπαλόγλου, *Sparta. Geschichte Gesellschaft Kultur*, Μόναχο, C.H. BeckscheVerlagsbuchhandlung, 1998).
- Bardunias P.M. - Ray F.E. 2016, *Hoplites at War*, ΗΠΑ.
- Cartledge P. 2004, *Οι Σπαρτιάτες*. Αθήνα (μτφρ. Α. Φιλιππάτος, *The Spartans*, London, Cartledge, 2002).
- Hammond N.G.L. 1936-7, «The campaigns in Amphilochia during the Archidamian war», *BSA* 37, 128-40 (<https://www.jstor.org/stable/30096668>) (προσπελάστηκε στις 16/4/2022).
- Hanson V.D. 2003, *Ripples of Battle*, Νέα Υόρκη.
- Hanson V.D. 2005, «Delium: The Battle Only One Man Wanted–Part I» στο *VDH's Blade of Perseus* (<https://victorhanson.com/wordpress/delium-the-battle-only-one-man-wanted-part-i/>) (προσπελάστηκε στις 4/9/2021).
- Henderson B.W. 2015, *The Great War Between Athens and Sparta. A Companion to the Military History of Thucydides*, Νέα Ζηλανδία.
- Hornblower S. 2004, *A Commentary on Thucydides, Volume II*, ΗΠΑ.
- Kagan D. 2004, *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*, Αθήνα. (μτφρ. Ν. Πηλαβάκης, *The Peloponnesian War*, USA, Viking Penguin 2003).
- Lazenby J.F. 2012, *The Spartan Army*, Mechanicsburg.
- Lazenby J.F. 2004, *The Peloponnesian War, A Military Study*, ΗΠΑ.
- Rahe P.A. 2020, *Sparta's Second Attic War. The Grand Strategy of Classical Sparta, 446-418 B.C.*, ΗΠΑ.
- Ray F.E. 2009, *Land Battles in 5th Century B.C. Greece. A History and Analysis of 173 Engagements*, ΗΠΑ.
- Roberts J.T. 2017, *The Plague of War. Athens, Sparta, and the Struggle for Ancient Greece*, ΗΠΑ.
- Salmon J.B. 1986, *Wealthy Corinth. A History of the City to 338 B.C.*, USA.
- Σταϊνχάουερ Γ. 2005, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.
- Stroud R.S. 1971, «Thucydides and the battle of Solygeia» στο *California Studies in Classical Antiquity*, Vol. 4, 227-247. (<https://www.jstor.org/stable/25010626>) (προσπελάστηκε στις 15/4/2022).
- Tritle L.A. 2010, *A New History of the Peloponnesian War*, Ηνωμένο Βασίλειο.
- ΣΚ 42-1. 2001, *Στρατιωτικός Κανονισμός Στρατιωτικής Ορολογίας*, ΓΕΣ.